

Arthur Langeveld

Van Gebroeders tot Broers

Oude Russen in modern Nederlands

Arthur Langeveld (1947) was docent Russische literatuur en geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Hij vertaalde onder meer Dode zielen van Gogol, Oblomov van Gontsjarov en een aantal kortere werken van Tolstoj. Daarnaast vertaalde hij talrijke moderne schrijvers als Charms, Pilnjak, Astafjev en Makanin. In 2005 verscheen een nieuwe vertaling van Dostojevski's De broers Karamazov van zijn hand, in 2013 gevolgd door De idioot. In 2006 ontving hij voor zijn gehele vertaaloeuvre de Martinus Nijhoffprijs. Dit Vertaalverhaal werd op 12 december 2013 uitgesproken als lezing tijdens de Literaire Vertaaldagen in De Rode Hoed in Amsterdam.

Van Gebroeders tot Broers

Oude Russen in modern Nederlands

Dames en heren,

Het thema van deze bijeenkomst verleidt tot uiteenzettingen van theoretische en bijna filosofische aard. Ik heb deze verleidingen niet helemaal kunnen weerstaan, want zo af en toe steekt de vertaaltheoreticus in mij toch weer de kop op. Dus wees gewaarschuwd.

De vertaler heeft – zoals u ongetwijfeld bekend is – te maken met twee talen, de brontaal en de doeltaal. Heel dikwijls zijn dat allebei talen met een eigen rijkdom en traditie. Daarbij is het vrijwel altijd zo dat een deel van de brontaal bevredigende equivalenten in de doeltaal heeft en een ander deel niet. Dat laatste deel levert de vertaler de meeste hoofdbrekers op. Woorden, uitdrukkingen, zinsconstructies waarvan de betekenis en het effect je volkomen helder voor de geest staan, maar waarvoor de doeltaal in het geheel niets of slechts buitengewoon omslachtige omschrijvingen heeft. Of woordspelingen en toespelingen die in de brontaal enorm geestig zijn, maar in de doeltaal geen enkele reactie oproepen. Een groot deel van de kick van het literaire vertalerberoep bestaat uit het vinden van fraaie oplossingen voor dit soort problemen.

De meeste vertalers hebben een brontaal gekozen uit liefde voor die taal, literatuur en cultuur. Ze gaan graag en veel naar de landen waar die taal gesproken wordt, ze lezen alles in en over die taal, en dan gaan ze vertalen en stuiten op de doeltaal, meestal hun eigen moedertaal, dus voor velen van ons het Nederlands. Wat een stomme, beperkte, stroeve taal is dat. Niets, bijna niets van al dat mooie, fijnzinnige, geestige, dubbelzinnige, hartstochtelijke of rauwe kun je overbrengen, overal stuit je op de beperkingen van je eigen taal. Zo kun je langzamerhand een aardige wrok tegen je eigen doeltaal, je eigen moedertaal opbouwen. Ook ik, moet ik bekennen, had daar enige last van. De schellen vielen mij van de ogen toen ik mij ging bezighouden met vertalingen die uit mijn doeltaal, het Nederlands, in mijn brontaal, het Russisch, waren gemaakt, en helemaal nadat ik enkele keren gevraagd was als native informant deel te nemen aan een workshop voor vertalers uit het Nederlands in het Russisch. Lieve hemel, wat een rijke, bondige taal bleek het Nederlands en wat bleek het Russisch veel tekortkomingen te vertonen wanneer het erom ging een tekst uit deze

schitterende taal over te brengen. Ik zal u niet vermoeien met alle ins en outs, maar hier zijn een paar kleine voorbeelden. Een verhaaltje van Toon Tellegen over een sprinkhaan die midden in de zomer in een hittegolf jassen probeert te verkopen bleek bijkans onvertaalbaar. Het was mij al opgevallen dat alle deelnemers de sprinkhaan met ‘krekel’ hadden vertaald, wat toch een heel ander, veel vriendelijker dier is, dan de wat chagrijnige sprinkhaan die in dit verhaaltje optreedt. Het Russische woord voor sprinkhaan, zo bleek, was een collectivum, het roept het beeld op van een wolk sprinkhanen en niet van één dier. En dat was waar het in deze tekst om ging. Dat was nog maar het begin. De sprinkhaan verkoopt jassen en het Russisch heeft geen woord voor ‘jas’. Het enige woord dat erbij in de buurt komt is een leenwoord dat onverbuigbaar is. En aangezien het meervoud in deze tekst essentieel was, kon het niet gebruikt worden. Wel heeft het Russisch afzonderlijke woorden voor regenjas, winterjas, zomerjas, bontjas, zodat de verkoop van ‘jassen’ in het Russisch noodgedwongen werd beperkt tot de verkoop van bontjassen, waarvoor het Russisch het prachtige woord ‘sjoeba’ heeft. Toen de klanten wegbleven zette de sprinkhaan in arren moede een bord in zijn tuin met de tekst: ‘heden zeer koud’. En ook dit bleek in vertaling veel van zijn charme (met dat ‘heden’ dat je alleen nog in reclames van winkels tegenkomt, en dat ‘zeer’ dat niemand eigenlijk meer gebruikt) te verliezen. ‘Vandaag erg koud’, iets anders konden we er niet van maken en dat is toch een stuk minder geestig dan het origineel. Zelfs het Russisch, volgens de meeste Russen toch de enige taal ter wereld waarin je *alles* kunt uitdrukken, bleek de nodige hiaten te vertonen. Zo werd een verhaaltje over een sprinkhaan die jassen verkoopt een verhaaltje over een krekel die bontjassen verkoopt. Ook leuk maar niet hetzelfde.

Kortom, we kunnen nu een belangrijke vertaalwet formuleren: vanuit elke brontaal is elke doeltaal ontoereikend. Of beter: elke brontaal is altijd superieur aan elke doeltaal.

Dat komt omdat elk paar talen een overlappend deel heeft, maar daarnaast ook elk een stuk dat als het ware niet door de andere taal wordt gedekt. Het deel van de brontaal dat niet wordt gedekt door de doeltaal levert vertaalproblemen op, maar op zijn beurt heeft de doeltaal ook een stuk dat niet door de brontaal wordt gedekt. En dat dreigt in vertalingen altijd ondergewaardeerd te worden. Het is iets waar je je als vertaler pas langzamerhand van bewust wordt. Het is mij langzamerhand een soort beroepsdeformatie geworden om Nederlandse woorden, uitdrukkingen, zinsconstructies te vinden die het Russisch niet heeft en te proberen die toch in vertalingen toe te passen. Het is een langzaam proces, en ik doe nog steeds nieuwe ontdekkingen.

Onlangs gebruikte ik op een keer spontaan het woord ‘plompverloren’, in diezelfde week kwam ik hetzelfde woord nogmaals in een krantenartikel tegen. Dan begint mijn beroepsdeformatie op te spelen: ‘plompverloren’, heb ik dat eigenlijk ooit wel eens in een vertaling gebruikt? Het Russisch heeft niets van

dien aard. Wel heb je een aantal heel frequente woorden dat je altijd vertaalt met ‘plotseling’, ‘onverwacht’. Zou je niet af en toe een van die ‘plotselings’ met ‘plompverloren’ kunnen vertalen?

Kort geleden kreeg ik een beoordeling onder ogen van de Russische vertaling van een Nederlands boek. De beoordelaar, een Nederlandstalige, had nogal wat kritiek. Zo stond ergens in het Nederlands ‘verreweg de meeste’ en was in het Russisch ‘verreweg’ niet vertaald. Toen ik dat las schrok ik op, wat was ‘verreweg’ eigenlijk in het Russisch, hoe vertaalde je ‘verreweg de meeste’? In het Engels en Duits, ja natuurlijk, maar in het Russisch? Ik had geen idee. Nazoeken in woordenboeken leverde op wat ik ergens in mijn onderbewuste al vermoedde, namelijk dat het Russisch hiervoor geen equivalent heeft, dat ‘verreweg de meeste’ alleen met een omslachtige beschrijving is te vertalen en dat de vertaler er dus juist aan had gedaan het weg te laten. Maar omgekeerd dacht ik ook: heb ik het eigenlijk ooit wel eens in een vertaling gebruikt? En zou dat op een aantal plaatsen niet heel goed hebben gekund?

De kunst van het vertalen, met andere woorden, bestaat niet alleen uit mooie vondsten op het terrein waar de doeltaal ‘tekort schiet’, maar ook uit het optimale gebruik van de middelen van die doeltaal, juist ook waar die buiten het bereik van de brontaal liggen. Een tekst met te weinig elementen die kenmerkend zijn voor de doeltaal zal door de lezer op den duur als onnatuurlijk worden ervaren, ook al is er op de taal zelf, de zinnen, het woordgebruik etc. in principe niets aan te merken. Zo’n tekst is als een muziekstuk dat keurig in de maat en zuiver wordt gespeeld, maar waar de Schwung aan ontbreekt. Een brave vertaling. Weinig op aan te merken maar kleurloos.

Wanneer het om teksten uit het verleden gaat, worden de problemen nog wat groter. Dat begint al heel snel, teksten van maar enige tientallen jaren oud kunnen een wereld beschrijven die voor de moderne mens al vele raadsels heeft. Zo heb ik eens een fragment uit *Op weg naar het einde* van Gerard Reve, daterend uit 1963, dus precies vijftig jaar oud, voorgelegd aan een merendeels jong publiek. In het fragment was sprake van Simon de Wit. Slechts enkelen, de ouderen, wisten nog wat dat was. Het boek is enige jaren geleden in het Russisch vertaald, en ook de Russische vertaalster wist er geen raad mee, ze dacht dat het een persoon was. (Terwijl je zoiets tegenwoordig toch gewoon kunt googelen.)

Maar dat zijn feiten, weetjes, die je in elke vertaling wel tegenkomt en waar je lelijk over kunt struikelen, maar die, mits het bij incidenten blijft, slechts beperkt afbreuk doen aan de kwaliteit van de vertaling.

Ik heb nogal wat negentiende-eeuwse teksten vertaald, waarvan al eerdere vertalingen bestonden. Dan wordt meteen de vraag gesteld: is een nieuwe vertaling eigenlijk wel nodig? Is de oude zo slecht? Is het Nederlands zo verouderd?

Wat moet je daarop antwoorden? Geen enkele vertaling is volmaakt, zeker die oude niet. Dus een nieuwe is nooit weg. Is het Nederlands ouderwets? Een beetje misschien maar ook weer niet zo heel erg. Het Nederlands lijkt wel snel te veranderen, maar dat valt in de praktijk nogal mee. Bovendien gaat het om originelen die nog veel ouder zijn, zodat een beetje ouderwets taalgebruik niet zou hoeven storen.

Eerlijk gezegd kan het taalgebruik mij bij een vertaling van een werk uit de negentiende eeuw niet negentiende-eeuws genoeg zijn. Diep in mijn hart zou ik niets liever willen dan een negentiende-eeuwse tekst geheel in negentiende-eeuws Nederlands vertalen. Wanneer ik een zin lees als:

Overigens moest ik mij een wijle aan de duisternis gewennen die er heerste, eer ik onderscheiden kon met welk soort behang het vertrek gestoffeerd was, want zeker uit gewoonte had men van de drie hoge ramen slechts een der blinden opengemaakt, en nog wel slechts ten halve.¹

dan loopt het water mij in de mond. Zoiets zou ik ook wel willen. Het zou prachtig passen bij Toergenjev. Maar helaas kan ik het niet, het zou te geforceerd worden, en mijn moeite zou ook tevergeefs zijn, want niemand zou het op prijs stellen en mijn uitgever zou denken dat ik gek geworden was. Klassieken worden in dit land in modern Nederlands vertaald. Hoe modern, daar zit nog wel enige variatie in.

Er zijn vertalers, die er echt voor gaan. Zo sloeg ik in de boekhandel eens een net uitgekomen vertaling van een roman van Tolstoj open en het eerste waar mijn oog op viel was ‘Toen brak de pleuris uit’. Van schrik heb ik het boek meteen weer dicht laten vallen.

In een andere vertaling, ditmaal van Dostojevski, kwam ik dingen als ‘so what’, ‘whatever’ en ‘incommunicado’ tegen.

Dit soort dingen is echter betrekkelijk zeldzaam. Eigenlijk vanaf het eerste begin zijn Russische klassieken in Algemeen Beschaafd Nederlands vertaald. Dat is ook verstandig, want zo’n vertaling moet toch een jaar of vijftig mee, en er is niets wat zo snel veroudert als ‘modern’ taalgebruik. Op het moment van verschijnen lijkt het erg leuk, twintig jaar later is het hopeloos verouderd. Terwijl dat ABN er dan nog heel goed mee door kan.

Een zo tijdloos mogelijk Nederlands, dat is ook de strategie die ik zelf volg. In de vertaling van *De idioot* heb ik me eenmaal laten verleiden tot het gebruik van ‘doei’. Op de burelen van uitgeverij van Oorschot hebben ze het daar nog steeds over. Af en toe in zo’n vertaalproces van anderhalf jaar word je wel eens een beetje baldadig.

Maar waarom zijn dan al die nieuwe vertalingen nodig? Dat komt niet zozeer door de taal, als wel door de hele manier van vertalen. Zoals elke vertaalwetenschapper zal kunnen vertellen is de manier waarop vertaald wordt aan modes onderhevig. In de jaren vijftig, zestig van de vorige eeuw was die mode in ieder geval bij de Russische bibliotheek een vertaling die geheel was gericht op de weergave van de referentiële betekenis van de tekst. Alle overige elementen: humor, stilistische variatie, registers waren daaraan ondergeschikt gemaakt. Het Nederlands was correct, en misschien onbewust maakte de vertaler veel expliciet wat in het origineel impliciet was. Het is niet alleen een vertalen wat er staat, maar ook een vertalen wat de vertaler denkt dat er bedoeld werd. Maar het moet gezegd, de hoofdredacteur van de serie, Charles B. Timmer, over wie later meer, zag het zeker tot zijn taak om dat deel van het Nederlands waarvoor in het Russisch geen equivalent bestaat optimaal te benutten. Vooral in idiomatische uitdrukkingen (in het Russisch vrij zeldzaam) als ‘ met zijn klompen aanvoelen’ of ‘zich de kaas niet van het brood laten eten’ was hij sterk.

Hier is een kort voorbeeld: uit de Broers Karamazov. In de eerste hoofdstukken van dit boek wordt een biografie gegeven van vader Karamazov, louche zakenman en liefhebber van vrouwelijk schoon. Hoofdstuk drie heeft een titel die in een letterlijke vertaling als volgt luidt:

Tweede huwelijk, tweede kinderen

In het Russisch is dat een beetje ongewoon, raar, maar grappig. Het is ook enigszins ironisch, zoals veel van de hoofdstuktitels in Karamazov. Aanvankelijk had ik dit letterlijk vertaald, maar ik was er niet gelukkig mee. Een kleine enquête onder familie en vrienden wees uit dat niemand het erg geslaagd vond. Ik moest dus op zoek naar een alternatief. De twee bestaande Nederlandse vertalingen boden weinig soelaas. Allebei hadden ze:

Het tweede huwelijk en de kinderen daaruit. ²

Dat is wel wat er bedoeld wordt, de referentiële betekenis wordt correct overgebracht, maar van de humor en ironie blijft weinig over en ook aan de vorm, de parallelie met dat tweemaal tweede, wordt geen recht gedaan. Een goed voorbeeld van de manier waarop de oude Russen destijds werden vertaald.

Een Engelse vertaling had:

Second marriage, second brood. ³

Ook ik heb nog even aan ‘ Tweede huwelijk, tweede leg’ gedacht, maar in de gegeven context klopt dat niet. ‘Tweede leg’ duidt op de kinderen van een man die op oudere leeftijd nog een nieuw leven begint. Daar is hiervan geen sprake. Karamazov heeft op jonge leeftijd zijn eerste vrouw verloren en is toen hertrouwd. Pas toen ik het hele boek al bijna af had en een collega aan wie ik mijn nood klaagde me zei: Je moet van dat ‘tweede’ af, daar kun je niets mee in het Nederlands, kwam ik op een bevredigende oplossing:

Nieuw huwelijk, nieuwe kinderen. ⁴

Dat in ieder geval dat laconieke heeft, de vorm met de herhaling en de parallelle bewaart en met het ‘nieuwe kinderen’ ook dat ironische.

In veel oude vertalingen uit de Russische bibliotheek treft de enorme woordenrijkdom in vergelijking met het origineel.

Hier een voorbeeld uit *De idioot* van Dostojevski, waarbij ik u om mijn punt nog eens goed in te wrijven het Russisch in transcriptie erbij doe met een poging tot een letterlijke vertaling. (Iets wat bij Dostojevski niet gemakkelijk is). Het komt uit een scène waarin Rogozjin, de ruige tegenspeler van vorst Mysjkin, de idioot uit de titel, pocht dat hij nog diezelfde avond honderdduizend roebel komt brengen om Nastasja Filippovna, de vrouwelijke hoofdpersoon van het boek, te kopen. Nastasja reageert dan als volgt:

Spjana vrjot, progovorila Nastasja Filippovna, kak by poddraznivaja jevo.

*Dronken liegt (hij), zei Nastasja Filippovna, alsof hem pestende. (alsof ze hem wilde pesten)*⁵

In de oude vertaling is dat:

Hij raaskalt maar wat in zijn dronkenschap, verklaarde Nastasja Filippovna, als om het vuurtje nog wat op te stoken.

In het Russisch 9 woorden, in de vertaling 19 woorden.

In de nieuwe vertaling is het geworden:

Dronkemanspraatjes, zei Nastasja Filippovna, om hem te jennen. ⁶

U ziet het: 9 woorden in het origineel, 19 in de oude vertaling. Ik heb het in 8 gedaan en heb het ‘alsof’ weggelaten. D. gebruikt dat te pas en soms te onpas. Zoals volgens mij hier. Het is niet *alsof* Nastasja Rogozjin wil pesten/plagen, ze is hem echt aan het jennen. Een heel klein verbeteringetje van Dostojevski, om esthetische redenen als het ware, want ‘om hem te jennen’ klinkt fraaier dan ‘als om hem te jennen’.

U zult begrijpen dat het eerste slachtoffer van deze woordenrijkdom de humor is. Humor gedijt het best bij korthed. Wat leuk is in 10 woorden is niet meer leuk in 25 woorden.

Ergens heeft vorst Mysjkin, een gesprek met een van de meest dubbelzinnige figuren van de roman, Lebedev, een kleine scharrelaar. Lebedev vertelt de vorst over zijn passie voor de Apocalyps, de openbaringen van Johannes. Vorst Mysjkin vraagt hem dan: geloof je dat nu allemaal echt? Waarop Lebedev die gewoonlijk nogal plat praat uitbarst in een krankzinnig betoog in een half bijbelse taal dat begint met een zinnetje dat in het origineel luidt:

*Veroejoe i tolkoejoe.*⁷

Drie woorden. Letterlijk:

Ik geloof en verklaar.

In de oude vertaling is dat geworden:

Jazeker, dat is mijn eigen geloof en ik leg het aan anderen uit. ⁸

13 woorden. Het is wel precies wat er bedoeld wordt, daar is weinig op af te dingen, maar helaas wordt het effect toch doodgeslagen door de omslachtigheid en verdwijnt het effect van de nogal platte figuur van Lebedev die hier de toon van een profeet aanslaat geheel. Ik ben teruggegaan naar wat Dostojevski heeft geschreven:

Dat geloof en verklaar ik.

Lebedev gaat in dezelfde stijl verder. Korthedshalve bespaar ik u het origineel maar even. In de oude vertaling vinden we:

Want ik ben arm en naakt en een atoom in de draaikolk der mensen. En wie heeft ook maar enig ontzag voor een Lebedew? Iedereen neemt hem in het ootje en van iedereen krijgt hij als 't maar even wil nog een schop na. Alleen hier, in het uitleggen van die teksten ben ik de gelijke van welke machthebber ook. Want daarbij komt het aan op verstand!

Keurig Nederlands, er wordt vertaald wat er wordt bedoeld, maar toch niet echt wat er staat. Want in het origineel staan 34 woorden en in de vertaling 67. In de nieuwe vertaling is het geworden:

Want nietig en naakt ben ik, een atoom in de maalstroom der mensen. En wie heeft achting voor Lebedev? Een iegelijk acht zich hoger dan hij, een iegelijk geeft hem een trap na. Maar hier, bij de exegeese ben ik de magnaat gelijk. Want verstand!

Toch nog 45 woorden. Maar de wat merkwaardige stijl van het origineel komt beter over. Met dat 'een iegelijk', 'de magnaat gelijk' en 'Want verstand'. Over dat laatste heb ik even gearzeld. De eerste neiging is toch om er een complete zin van te maken à la de oude vertaling. Maar ook in het Russisch is het vreemd, en in het Nederlands kan het eigenlijk heel goed. En het rijmt ook nog.

Wanneer ik een boek vertaal dat al eens eerder is vertaald, kijk ik zo min mogelijk in de oude vertaling/vertalingen. Althans in de Nederlandse. Die beïnvloeden je soms ongewild en meestal heb je er niet veel aan. Ook de vertaling van Charles Timmer had ik maar incidenteel geraadpleegd, zo af en toe als iets me niet helemaal helder was of bij woordspelingen, om te zien wat hij er van had gemaakt. Wel wist ik natuurlijk dat hij onder de vertalers uit het Russisch bekend staat om zijn wijdlopgheid, maar hoe erg het was realiseerde ik me pas toen mijn nieuwe vertaling van *De idioot* in druk was verschenen. Mijn vertaling bleek negentig, ik herhaal negentig, bladzijden korter dan de zijne, 663 bladzijden tegenover 752. Aangezien formaat, bladspiegel en lay out van de Russische bibliotheek vrijwel ongewijzigd zijn gebleven, kun je dat gemakkelijk vergelijken.

Het scheelt u zeker drie uur lezen.

Het geldt overigens lang niet voor alle oude vertalingen. De nieuwe vertaling van *De broers Karamazov* telt precies evenveel bladzijden als de oude.

‘De kwantiteit slaat om in de kwaliteit’ is een van de basisprincipes van de marxistische ideologie. Bij vertalingen geldt dat ook, maar in tegenovergestelde richting.

Ik heb tot nu toe niets gezegd over dingen waar vertalers van oudere teksten zo vaak mee worstelen: de realia. Al die woorden voor dingen die je tegenwoordig niet of nauwelijks meer hebt. Toen ik met *De broers Karamazov* bezig was sprak ik een keer mijn collega’s Marja Wiebes en Yolanda Bloemen, die ongeveer tegelijkertijd werkten aan *Oorlog en Vrede* van Tolstoj. Ze klaagden steen en been over al die dames- en herenkledingstukken die in detail werden beschreven, al die onderdelen van kanonnen en geweren, beschrijvingen van interieurs, jachthonden, paardentuig, rijtuigen en nog heel veel meer. Toen telde ik mijn zegeningen. Dostojevski is een ideeënschrijver, hij beschrijft zelden iets, en als hij het al doet, dan altijd heel globaal, vrijwel nooit treedt hij in de details die de specialiteit zijn van bijvoorbeeld Tolstoj. Hem gaat het uitsluitend en alleen om de mens, en dan ook niet eens om het uiterlijk van die mens. Ook dat wordt over het algemeen heel globaal beschreven. Van een van de vrouwelijke hoofdpersonen van *De idioot*, Aglaja Jepantsjina, weten we dat ze twintig jaar oud is en heel mooi. Maar of ze donker of licht haar heeft, wat voor kleur ogen, of ze groot of klein, dik of dun is, het wordt in het hele boek niet vermeld. En dat geldt voor iedereen. Gemoedstoestanden, daarentegen, die zijn Dostojevski’s ding. Alle gradaties tussen apathisch en geëxalteerd worden geëxploiteerd en benoemd. En ik moet zeggen dat de brontaal hier toch wel iets rijker bleek dan de doeltaal, zodat ik mij dikwijls vertwijfeld afvroeg of het Nederlands nu echt geen woord of uitdrukking heeft dat tussen gewoon ‘opgewonden’ en ‘geëxalteerd’ in staat. Of een goede equivalent voor het woord ‘nadryv’, dat meestal wordt omschreven als ‘spontane uitbarsting van gevoel’, iets waar Russen heel sterk in zijn. In *De broers Karamazov* komt het wel honderd keer voor en ik heb het maar met ‘emoties’ vertaald, want ‘spontane of heftige uitbarsting van gevoel’ kun je niet honderd keer herhalen. Het is wat je een generalisatie noemt, maar het werkt heel goed. De bekende Duitse vertaalster Svetlana Geier heeft het anders aangepakt. Zij heeft het woord onvertaald gelaten, met een voetnoot van een bladzijde waarin ze alle nuances van de nadryv uitlegt.

Tot slot ben ik u nog een verklaring schuldig over de gebroeders en broers uit de titel. Dat zat zo. Bijna de hele tijd dat ik heb gewerkt aan de vertaling van het boek dat uiteindelijk als *De broers Karamazov* de wereld in is gegaan, een periode van drie jaar, heb ik de oude titel *De gebroeders Karamazov* gehandhaafd. Pas op het einde kwam het inzicht. De directe aanleiding was een studente die een spreekbeurt over Tsjechov hield en het had over diens toneelstuk *De drie gezusters*. Ik moest daar natuurlijk om lachen, maar bedacht toen: zijn die gebroeders eigenlijk niet even gek. Wordt het woord gebroeders in het moderne Nederlands niet alleen nog maar gebruikt voor broers die samen een zaak runnen? Verhuisbedrijf of timmerbedrijf gebroeders de Wit. En de broers Karamazov hebben beslist geen gezamenlijk bedrijf, ze zijn ook geen eenheid, het zijn losse individuen, aan het begin van het boek kennen ze elkaar nauwelijks. Het Russisch heeft alleen het woord 'bratja' 'broers', het Nederlands heeft 'broers' en 'gebroeders'. Tot nu toe is de keuze altijd op het tweede gevallen, een beetje ouderwets en het klinkt wel mooi, maar eigenlijk, dacht ik, is de eerste variant toch beter. Gewoon De broers..., en nu, acht jaar later kan ik me al niet meer voorstellen dat het ooit anders kan zijn geweest.

¹ A.L.G.Bosboom Toussaint, *Majoor Frans*, Inleiding en noten Marijke Stapert-Eggen, Uitgeverij Veen, Utrecht 1977. p. 99

² F.M. Dostojevski, *Verzamelde werken 9, De gebroeders Karamazov*, vertaling Jan van der Eng. Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 1958. p. 18.

³ F. Dostoevsky, *The Karamazov Brothers*, vertaling Ignat Avsey. Oxford University Press, Oxford 1998, p. 16.

⁴ F.M.Dostojevski, *Verzamelde werken 9, De broers Karamazov*. Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 2005, p. 17

⁵ Ф.М. Достоевский, *Полное собрание сочинений в тридцати томах, том 8 Идиот*. Издательство Наука, Ленинград 1973, p. 98.

F.M. Dostojevski, *Verzamelde werken 6, De idiot*. Vertaling Charles B. Timmer, Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 1960, p. 146

⁶ F.M. Dostojevski, *Verzamelde werken 6, De idioot*. Vertaling Arthur Langeveld. Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 2013, p. 128

⁷ Ф.М. Достоевски, *Полное собрание сочинений в тридцати томах, том 8, Идиот*. Издательство Наука, Ленинград 1973, p. 168.

⁸ F.M. Dostojevski, *Verzamelde werken 6, De idioot*. Vertaling Charles B. Timmer. Uitgeverij van Oorschot, Amsterdam 1960, p. 251.